

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ İŞARƏ ƏVƏZLİKLƏRİNİN TİPOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Şalalə Əliyeva

Azərbaycan Dillər Univeristeti, Bakı, Azərbaycan

e-mail:shalalahaliyevah@gmail.com

Xülasə. Məqalədə müxtəlif sistemli dillərdə işarə əvəzliliklərinin tipoloji xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Göstərilmişdir ki, işarə əvəzlilikləri arasında fərqli xüsusiyyət dilin qrammatik quruluşuna görə işlənməsi (hal və cəm şəkilçiləri qəbul etməsi, cinsə görə dəyişməsi), oxşar xüsusiyyətlər isə onların hamısında işarə əvəzliliklərinin məkan və zamana görə proksimal və distal mənada işlənmələri, funksiya etibarilə isə, əsasən, deyktik və anaforik funksiya daşımalarından ibarətdir.

Açar sözlər: İsim-əvəzlilik, sifət-əvəzlilik, proksimal, distal, anaforik funksiya, deyktik funksiya.

TYOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE DEMONSTRATIVE PRONOUNS IN LANGUAGES WITH DIFFERENT SYSTEMS

Shalala Aliyeva

Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan

Abstract. The article examines the typological features of demonstrative pronouns in languages of different systems. It is shown that a distinctive feature of demonstrative pronouns is that they are processed in accordance with the grammatical structure of the language (taking case and plural suffixes, changing depending on gender), and similar features are that demonstrative pronouns are used in space and time in the proximal and distal sense, and in functional terms it is predominantly deictic and consists of anaphoric functions.

Keywords: Noun-pronoun, adjective-pronoun, proximal, distal, anaphoric function, deictic function.

ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ УКАЗАТЕЛЬНЫХ МЕСТОИМЕНИЙ В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ

Шалала Алиева

Азербайджанский Университет Языков, Баку,
Азербайджан

Резюме. В статье рассматриваются типологические особенности указательных местоимений в разносистемных языках. Среди типологических характеристик указательных местоимений в разносистемных языках отличительной чертой является их обработка в соответствии с грамматической структурой этого языка (принятие суффиксов падежа и множественного числа, изменение в зависимости от рода), а сходными признаками является то, что указательные местоимения используются в пространстве и времени в проксимальном и дистальном смысле и выполняют в основном дейктические и анафорические функции.

Ключевые слова: Существительное- местоимение, прилагательное-местоимение, проксимальная, дистальная, анафорическая функция, дейктическая функция.

1. Giriş

Latın dilindəki “*pronomten*” sözündən götürülən və mənası “*adın əvəzi*” olan əvəzlilik əsas nitq hissəsi kimi, dilçilik ədəbiyyatında həmişə müzakirə predmeti olmuşdur. Qədim dövrlərə təsadüf edən ənənəvi Avropa qrammatikasında əvəzlilik əsas nitq hissəsi hesab edilmişdir və əvəzliyin bu şərhli hələ də qorunub saxlanılmaqdadır. Lakin 20-ci əsrin bəzi

qrammatik nəzəriyyələrində əvəzlilər qrammatik cəhətdən heterojen sayılmağa başlanmışdır və əvəzlilər əsas sintaktik funksiyalarına uyğun olaraq nitq hissələrinə paylanır. Başqa sözlə, bəzi dilçilər əvəzliyin cümlədə funksiyasına, əsasən onu ismə, sifətə, zərfə aid etmək fikrini irəli sürürlər.

Beləliklə, dilçilikdə əvəzliyə üç yanaşma mövcuddur:

- 1) Əvəzliyin əsas nitq hissəsi olmasının inkarı;
- 2) Əvəzliyin əsas nitq hissəsi hesab edilməsi;
- 3) Əvəzliyin qismən əsas nitq hissəsi hesab edilməsi.

Bu tədqiqatda əsas məqsədimiz müxtəlif sistemli dillərdə- Azərbaycan, ingilis, fransız, alman və rus dillərində işarə əvəzliyinin tipoloji-funksional xüsusiyyətlərini, onların oxşar və fərqli cəhətlərini aşkara çıxartmaqdan ibarətdir.

Dilçilər əvəzliləri müxtəlif adlarla müəyyənləşdirirlər. K. Blüyer, U. Vaynrayx onları “deyktik sözlər”; Ç. Pirs, V. Kollinson “indikatorlar”; O. Yespersen, R.O. Yakobson “hərəkət edən müəyyənləşdiricilər və ya şifətlər”; Ş. Balli, E. Benvenist isə “aktualizator” adlandırmışdır. Bir sıra bəzi dilçilər isə əvəzliyi “söz əvəzedicisi” (L.V. Şerba, L. Blumfeld, Z. Hərris) adlandırmışlar.

R. Kverk, S. Qrinbaum, C. Liç, Y. Svartvik dilçilərin əvəzliyi başqa nitq hissələrinə aid etmələrinə qarşı çıxaraq qeyd edirlər ki, isimlərdən fərqli olaraq, əvəzlilər determinant qəbul etmirlər, çox vaxt yalnız obyekt hala malik olurlar, şəxs və cins kateqoriyalarına malikdir [24].

Rus dilində əvəzlilər ilə bağlı yekun bir fikir yoxdur. 1980-ci ildə nəşr edilmiş rus dilinin qrammatikasına dair kitabda qeyd edilir ki, “rus dilində əvəzlik əsas nitq hissəsi deyildir. Əvəzlik-isimlər hibrid adı altında əsas nitq hissəsi hesab edilir, sifət, zərf və başqa nitq hissələrinə daxil olan əvəzlilərə isə yiyəlik və işarə əvəzliləri aiddir” [13]. Digər dilçilərin fikrincə isə əvəzlik “əsas nitq hissəsi”dir [5].

Alman ənənəvi dilçiliyində əvəzliklə bağlı mübahisəli fikirlər mövcuddur. H. Helbiq, Y. Buşa alman dilində yalnız isim əvəzedicilərini (substantivische Pronomen) əvəzlilərə aid edir, amma onlar digər sözləri artikllara (Artikelwörter) aid edirlər. Bununla belə, bəzi substantiv işarə əvəzliləri artikl-ışarə əvəzlilərindən fərqlənir. Məsələn,

Derjenige “o, həmin”; jener “o”; jeder “hər bir”, dieser.

Y. Buşanın fikrincə, əvəzlik və say ümumiyyətlə nitq hissəsi sayılır [18].

Fransız dilinin qrammatikasına dair bəzi mənbələrdə əvəzlilər iki qrupa bölünür:

1. Xüsusi əvəzlilər (les pronoms): şəxs əvəzliləri (les pronoms personnelles), nisbi əvəzlilər (les pronoms relatifs).

2. Əvəzlik-sifətlər: yiyəlik əvəzliləri və yiyəlik-sifətlər (les pronoms et les adjectifs possessifs), işarə əvəzliləri və işarə-sifətlər (les pronoms demonstratifs et les adjectifs demonstratifs), sual əvəzliləri və sual-sifətlər (les pronoms interrogatifs et l’adjectifs interrogatifs), inkar əvəzliləri və inkar-sifətlər (les pronoms negatifs et les adjectifs negatifs),

qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzlik və əvəzlik-sifətlər (les pronoms indefinis et les adjectifs indefinis) [7, s.32-46].

Müasir Azərbaycan dilində əvəzliklər əsas nitq hissəsi hesab edilir. Q. Kazımov əvəzlikləri belə xarakterizə edir:

“Əvəzlik lüğəvi mənasına görə olduqca mücərrəd, konkret mənadan uzaq bir nitq hissəsidir. Əvəzlik öz mənasını yalnız cümlə daxilində, başqa sözlərlə əlaqədə tapa bilir. Təklidə götürdükdə konkret olaraq heç bir məna ifadə etmir” [1, s.135].

Q. Kazımov kimi, B. Xəlilov da əvəzliyi əsas nitq hissəsi hesab edir. Onun fikrincə, “əvəzliklər əvəz etdikləri nitq hissələrinin bütün xüsusiyyətlərini daşıyırlar”. Buna görə də, o, əvəzlikləri aşağıdakı kimi təsnif edir:

1. İsim-əvəzlik: *mən, sən, biz, özümüz, hər nə, hamı, hər biri* və s.
2. İsim-sifət: *bu, o, filan, elə, belə, öz, heç bir, hər bir* və s.
3. İsim-say: *neçə, nə qədər, o qədər, bu qədər* və s.
4. İsim-zərf: *necə, nə cür, ora, bura, hanə* və s [2, s.137].

İşarə əvəzlikləri müxtəlif dillərdəki mətnlərdə yüksək işlənmə tezliyi ilə xarakterizə edilir və deməli, deylik sahənin özəyi kimi çıxış edir.

Beləliklə, işarə əvəzlikləri təkcə ayrı-ayrı sözlərə deyil, eyni zamanda söz birləşmələri, cümlələr və hətta bütöv mətnlərə də işarə edə bilirlər.

Fransız dilində işarə əvəzliklərindən bəhs edərkən, V. Qak onları sintaktik funksiyalarından asılı olaraq iki qrupa bölür: müstəqil işarə əvəzlikləri və köməkçi işarə əvəzlikləri [8].

Müəllifin fikrincə, əgər işarə əvəzlikləri ismin qarşısında təyin kimi işlənsə, o zaman o, işarə-sifətləri (adjectifs demonstratifs) adlanır. İşarə əvəzlikləri predikativ və yaxud söz əvəzedicisi kimi çıxış etdiyi təqdirdə isə, onlar işarə əvəzlikləri (pronoms demonstratifs) adlanır.

İşarə əvəzliklərini funksional aspektdə tədqiq etməzdən öncə, onların kateqoriyalararası və kateqoriyalardaxili çoxfunksionallığını ayırd etmək lazımdır. Kateqoriyalararası çoxfunksionallıq dedikdə, formal olaraq eyni vahidin müxtəlif nitq hissələri kimi çıxış etmək qabiliyyəti nəzərdə tutulur. Kateqoriyadaxili çoxfunksionallıq və ya çoxmənalılıq dedikdə isə, eyni vahidin bir nitq hissəsi daxilində müxtəlif leksik-qrammatik qruplara aid edilməsi başa düşülür. Lakin bir neçə əvəzlik vardır ki, onlara həm kateqoriyalararası, həm də kateqoriyalardaxili çoxmənalılıq xasdır.

Ən məhsuldar mətnyaradıcı vasitələrdən biri olan işarə əvəzlikləri mətnə, əsasən anaforik funksiya icra edir, yəni antisident sözlərə işarə edirlər, digərləri isə daha vacib informasiyanı (remanı) təqdim etməyə xidmət edirlər. Məsələn,

‘Darling, we must know. I’ll ask him to write in our book’ - ‘Əzizim, biz bilməliyik. Mən ondan bizim kitaba yazmağı xahiş edəcəm’.

‘Damn it, he’s not important enough for that’ [21, s.13] - ‘Lənət olsun, o, bunun üçün kifayət qədər vacib deyildir’.

Gətirdiyimiz bu nümunədə *that* işarə əvəzliyi anaforik funksiya icra etmişdir. Belə ki, *that* işarə əvəzliyi özündən əvvəl gələn fikrə “*him to write in our book*” anaforik referensiya təşkil edirlər.

Başqa bir nümunəni nəzərdən keçirək.

- *Bir adam da Hexiyə göndərmək lazımdır. Hexidə belə eləmək lazımdır... - deyə o, çuxasının vəznəsinin birindən tutaraq mətləbi anlamaq istəyirdi ki, içəri girən iki arvadı görüb dərhal əlini aşağı saldı və susdu. Gələnlərdən biri bayaq yerə döşək salan, yastıq qoyan orta yaşlı arıq arvad idi. **Bu**, Sadonun arvadı idi. **O** birisi, qırmızı çarçurlu, yaşıl başmətli, döşü başdan-başa gümüş oula tutulmuş döşüklü yeniyetmə bir qız idi [4, s.5].*

L. Tolstoyun “Hacı Murad” romanından gətirdiyimiz bu nümunədə “*bu*” işarə əvəzliyi proksimal, “*o*” işarə əvəzliyi isə, distal mənada işlənmişdir. Lakin bu işarə əvəzliliklərinin hər ikisi funksiya etibarilə anaforik referensiya təşkil edir.

Lakin işarə əvəzliliklərinin bu şəkildə təsnif edilməsi mütləq deyildir. Söhbət antisident və ya postsident funksiyasını icra edən əvəzlilərdən gedir.

Müqayisə edilən dillərin hamısında işarə əvəzlilikləri lokal və temporal münasibətdə “yaxın-uzaq” kimi semantik oppozisiya təşkil edirlər. Məsələn,

Latın dili: *hic, haec* “bu”; *illē, illā, illud* “o”; ingilis dilində *this-that*; alman dilində *dieser–diese–dieses*; fransız dilində *ceci-cela*; Azərbaycan dilində “*o*”- “*bu*”.

Temporal oppozisiya: “*indi*”- “*o zaman*” mənasında işlənir. Məsələn,

İngilis dilində *this time* “bu an, zaman” – *that time* “o zaman”; alman dilində *diese Tage-jene Tage*; Fransız dilində - *ces jours-ces jours-la*; Azərbaycan dilində *bu zaman-o zaman*.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, işarə əvəzliyi funksionallıq baxımından bütün dillərdə eyni deyildir. Məsələn, ingilis dilindəki *this* işarə əvəzliyi həm canlı, həm də cansız varlıqları bildirən tək formada isimlərin qarşısında işlənir. Məsələn,

I have found this pen/I know this girl- Mən bu qələmi tapmışam/Mən bu qızı tanıyıram.

Birinci cümlədə *this* işarə əvəzliyi cansız, ikinci cümlədə isə canlı ismi bildirən sözün qarşısında işlənərək sifət-əvəzlik kimi işlənmişdir. Gətirdiyimiz nümunənin birinci cümləsində *this* işarə əvəzliyi tək işləmə bildiyi halda, ikinci cümlədə bu hal mümkün deyildir, çünki ikinci cümlədə təyin edilən söz canlı varlığı bildirir. Biz bunu aşağıdakı kimi ifadə edə bilərik:

I have found this pen/I have found this ~ I know this girl/I know her - Mən bu qələmi tapmışam/Mən bunu tapmışam ~ Mən bu qızı tanıyıram/Mən onu tanıyıram.

İşarə əvəzliliklərinin sahə periferiyası barədə də qeyd etmək vacibdir.

İşarə-zərflər zərfin sözünü ilə birləşməsindən düzəlir, lakin əvəzlik funksiyasında çıxış edirlər. Quruluşlarına görə bu cür əvəzliliklər müxtəlif olur. Məsələn, alman dilində və qismən ingilis dilində bu cür sözlər mürəkkəb sözlər hesab edilir. Bu sözlər zərf + sözünü vasitəsilə düzəlir. Məsələn,

Alman dilində - *darauf, damit, herebei*,

İngilis Dilində - *hereby*.

Lakin sözoznü+zərf modelləri də mümkündür. Məsələn:

Alman dili: *daran, dagegen, darunter, hiermit, hiermit, hierdurch, daneben, damit*;

İngilis dili: *against that, on that, with this, in this connection, this way, hereby, to that*;

Fransız dili: *contre cela, la contre, a cela, a cette occasion, avec çə*;

Rus dili: *на этом, к этому, под этим, с этим, таким образом, рядом с этим, по сравнению с этим, с помощью этого*;

Azərbaycan dili: *bu qədər, nə qədər, o qədər, o vaxt, nə üçün, nədən ötrü, nəyə görə*.

L.C. Aleksandr əvəzlilərdən bəhs edərkən *the one ... the other, the first ... the second; the former ... the latter* sözlərini qoşa işlənən işarə əvəzliləri adlandırmışdır. Eyni vəziyyətə alman dilində də rast gəlmək mümkündür: *der letztere/letzterer (di eser) und der erstere (jener), der einer und der andere, das eine ... das andere* [18].

Hər bir dildə işarə əvəzliləri adyektiv və substantiv olaraq iki yerə bölünür. Bununla belə, bu qrupların hər ikisinə daxil olan əvəzlilər əşya, şəxs, mətnin gedişində, zamanla, məkanla əlaqəli hadisələrə işarə edə bilirlər. Birinci qrupa daxil olanlar üçün məkana, onun istiqamətinə olan referensiyanın çox da böyük əhəmiyyəti yoxdur. Obyekt danışanın sağında, solunda, qarşısında və arxasında ola bilər. Əvəzliyin düzgün seçilməsi obyektin yaxında və yaxud uzaqda olmasından asılıdır. Eyni fikri zamanla əlaqəli səsləndirmək də doğru olardı.

Məkanla müqayisədə zamana referensiya müxtəlif istiqamətlidir. Burada antisidentə keçmiş və gələcəyə münasibətdə referensiya, habelə mətnin gedişində anafirik və kataforik istiqamətlərə yer verilir [10]. Belə ki, Y.V. Paduceva rus dilində işarə əvəzlilərinin 15 növünü fərqləndirir. N.M. Stoynova ilə həmmüəllif olduğu kitabda *ətom* və *mom* əvəzlilərinin zamanla əlaqəli 12 növ ifadəsini müəyyənləşdirmişdir [11].

K. Koventri, D. Qriffits və K. Hamilton məkanla bağlı əvəzlilərin seçilməsinin psixoloji səbəblərdən asılı olmasını sübut edən 6 təcrübəni təsvir edirlər [14, s.54].

Y.V. Tımçuk və M.A. Fyodorova isə ingilis dilində işarə əvəzlilərinin işlənməsi tezliyini koqnitiv psixologiyanın kateqoriyaları ilə əlaqələndirirlər [13].

İngilis dilində *this-that* işarə əvəzliləri bir-birinə oppozisiya təşkil edən mikrosistemdən ibarətdir. Bəzən onları “*the*” müəyyənlik artıqlı və “*it*” şəxs əvəzliyi ilə əvəz edirlər. Onların ümumi xüsusiyyətləri müəyyənlik və hər ikisinin “mərkəzi deyktik istifadəsinin” olmasıdır [23, s.1505].

V. Rotgé və J.P. Lapaire *that* əvəzliyini “closure” qapanan və *this* əvəzliyini “non-closure” (qapanmayan) termini ilə adlandırırlar [22, s.58-59]. Proksimal və distal terminləri arasındakı semantik kontrast kombinator məhdudiyətlərə məruz qalır və müvafiq olaraq açıq şəkildə ifadə edilə bilər. Onların fikrincə, “*This book here and those books over there are perfectly well-formed*” – “*Buradakı bu kitab və oradakı o kitablar mükəmməl formadadırlar*”- cümləsi istər semantik, istərsə də qrammatik cəhətdən mükəmməl olsa da, proksimal əvəzliklə (yaxında olan, məsələn, *this*) distal zərfin (uzaqda olan, məsələn, *over there*) birlikdə işlənməsi (*this book there*) qrammatik cəhətdən düzgün hesab edilmir. Onların funksiyasına

gəldikdə isə, onların iki növünü ayırd etmək olar: deyktik (1) və anaforik (2), yəni deyktik istifadələr (1) və anaforik istifadələr (2) [18, s.1505-1509].

Məsələn,

1) *This apple looks riper than that one*- 'Bu alma o birindən daha yetişmiş görünür'.

2) *I raised some money by hocking the good clothes I had left, but when that was gone. I didn't have a cent*- 'Mən qalan yaxşı paltarları yığaraq bir az pul topladım, amma gedəndə bir sentim yox idi'.

Alman dilində vəziyyət bir qədər mübahisəlidir, çünki ingilis dilində olduğu kimi, alman dilində də proksimal və distal kontrast ifadə edən və bir-birinə oppozisiya təşkil edən işarə əvəzliliklərindən (*dieser* "this" və *jener* "that") başqa, işarə funksiyasını qrammatik cəhətdən ifadə edən müəyyənlik artiklları da vardır: *der* (masc.), *die* (fem.), *das* (neut.). İngilis dilindəki müəyyənlik artiklindən fərqli olaraq, alman artiklları danışanın yaxınlığındakı obyektlərə işarə etmək üçün istifadə edilə bilər və üstəlik, onlar məsafə contrastlarını ifadə etmək üçün lokal zərflərlə işləyə bilər. Məsələn,

1) *Der Apfel hier ist reifer als der da*//*This apple here is riper than that one*- 'Buradakı alma o birindən daha dəymişdir'.

2) *Mit der Dame will ich nicht mehr zusammenarbeiten*//*I don't want to work with that lady any longer*- 'Daha o xanımla işləmək istəmirəm'.

Yuxarıda gətirilən nümunələrdən də görüldüyü kimi, alman dilində artikllar deyktik (1), həm də anaforik (2) funksiyada işləyə bilər.

Rus dilində işarə əvəzlilikləri cinsə görə fərqlənir: *этот* (k. c.), *эта* (q. c.), *это* (o. c.)- *такой* (k. c.), *такая* (q. c.), *такое* (o. c.). Bundan başqa bu işarə əvəzliliklərinin cəm forması da "эту–те" mövcuddur. Alman və ingilis dillərində olduğu kimi, bu işarə əvəzlilikləri danışana münasibətdə predmetin proksimal və ya distal olmasını ifadə etməklə yanaşı, deyktik və anaforik funksiyaları da ifadə edirlər. Məsələn,

1) *Раньше в этом здании была школа, а в том общежитие* (deyktik funksiya).

2) *Это правда? Это невозможно* (anaforik funksiya) [12].

Türk dilinə gəldikdə isə, üç işarə əvəzliyi vardır: *bu* (danışana yaxın olan), *şu* (danışan və dinləyənin yanında) və *o* (həm danışan, həm də dinləyəndən məsafə və zamanca uzaqda olan). Bu işarə əvəzliliklərinin cəm forması *bunlar, şunlar, onlardır* [20].

Azərbaycan dilində işarə əvəzlilikləri aşağıdakılardır: *bu, o, elə, belə, həmin, haman* və s. "O" cümlədə mübtədə funksiyasında çıxış etdikdə həm şəxs əvəzliyi, həm də işarə əvəzliyi, ismin qarşısında işləyərkən isə yalnız işarə əvəzliyi kimi çıxış edir. Lakin onların arasında aşağıdakı fərqləndirici əlamətlər vardır:

1) "O" şəxs əvəzliyi kimi işləndikdə işarə məzmunu ilə yanaşı, şəxs, əşya bildirir, lakin işarə əvəzliyi kimi çıxış etdikdə, şəxs, əşya məzmunundan məhrum olur, yalnız işarə etmə imkanına malik olur.

2) Şəxs əvəzliyi kimi işləndikdə ondan sonra aydın fasilə olur, işarə əvəzliyi sonrakı sözlə bir sintaqm şəklində-fasiləsiz tələffüz edilir.

3) Şəxs əvəzliyi əsasən mübtədə vəzifəsində, işarə əvəzliyi təyin vəzifəsində işlənir.

4) Şəxs əvəzliyi cəmlənir, hallanır, işarə əvəzliyi hallanmır, cəmlənmir.

5) Yazıda şəxs əvəzliyindən sonra isim, sifət, say və zərfdən əvvəl vergül işarəsi qoyulur, işarə əvəzliyindən sonra vergül qoyulmur [1, s.154].

Bundan başqa, Azərbaycan dilində *o, bu* işarə əvəzlilikləri ismin hallarına görə dəyişirlər və hallanarkən hal şəkilçilərindən əvvəl “*n*” samitinin əlavə edilməsini tələb edirlər. Məsələn,

Adlıq hal	<i>o, bu</i>	<i>onlar, bunlar</i>
Yiyəlik hal	<i>onun, bunun</i>	<i>onların, bunların</i>
Yönlük hal	<i>ona, buna</i>	<i>onlara, bunlara</i>
Təsirlik hal	<i>onu, bunu</i>	<i>onları, bunları</i>
Yerlik hal	<i>onda, bunda</i>	<i>onlarda, bunlarda</i>
Çıxışlıq hal	<i>ondan, bundan</i>	<i>onlardan, bunlardan</i>

Lakin bir sıra dillərdən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində işarə əvəzlilikləri cinsə görə dəyişmir və işləndiyi isim cəm formasında olanda onunla uzlaşma əlaqəsinə girmir, yəni işarə əvəzliyi də cəm formasında işlənir. Məsələn, *bu qız-bu qızlar*. Azərbaycan dilində işarə əvəzlilikləri sifətlər kimi ismin qarşısında işlənir, onu seçməyə, aydınlaşdırmağa, müəyyənləşdirməyə xidmət edir.

Sifətlə əvəzliyin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri vardır. Oxşar xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1) Hər ikisi isimdən əvvəl işlənib necə? Nə cür? sualına cavab verir.

2) Hər ikisi cümlədə, əsasən, təyin olur.

3) Hər ikisi isimlə işləndiyi halda hal və cəm şəkilçisi qəbul etmir.

Sifətlə işarə əvəzliyinin arasındakı əsas fərqlər aşağıdakılardan ibarətdir:

1) İşarə əvəzlilikləri işarə mənasında, sifətlər isə keyfiyyət, əlamət mənasında işlənirlər.

2) İşarə əvəzlilikləri isimlərin qarşısında işlənərkən onları müəyyənləşdirməyə xidmət edir.

3) İşarə əvəzlilikləri hansı? sualına cavab verir.

4) Sifətlərdən fərqli olaraq, işarə əvəzlilikləri dərəcə əlamətləri qəbul etmir.

“*O, bu*” işarə əvəzliliklərindən fərqli olaraq, *elə, belə* işarə əvəzlilikləri heç vaxt mübtədə funksiyasında işlənir, lakin hal və cəm şəkilçiləri qəbul edir.

B. Xəlilov qeyd edir ki, “1930 və 1960-cı illərdə nəşr edilən qrammatika kitablarında “*ora, bura*” işarə əvəzlilikləri hesab edilirdi. *Ora, bura* sözlərinin işarə əvəzliyi olması fikri hətta son dövrlərdə nəşr edilən qrammatika kitablarında da öz əksini tapmışdır” [2, s.152].

Ora, bura sözlərinin əvəzlik deyil, zərf olması onunla izah edilir ki, bu sözlərin hər ikisi yer adını bildirir. Lakin nəzərə alsaq ki, bu sözlər konkret deyil, mücərrəd yer bildirir və ona işarə edir, bu sözlər işarə əvəzliyi hesab edilə bilər. Belə hesab edilir ki, qədim türk dillərində

“*ara*” yer mənasında işlənmişdir və “*o, bu*” işarə əvəzlilikləri ilə birləşərək işlənmişdirlər. Məsələn,

O + ara → *ora* (yəni o yer); *bu + ara* → *bura* (yəni bu yerə) [2, s.153].

Müxtəlif sistemli dillərdə işarə əvəzliliklərinin tipoloji xüsusiyyətlərinin təhlil və tədqiqi zamanı bir daha məlum oldu ki, müqayisə edilən dillərdə əvəzlik əsas nitq hissəsidir, işarə əvəzlilikləri isə, əsasən, söz, söz birləşməsi və cümlələrə işarə etmək, onları aydınlaşdırmaq, müəyyənləşdirmək məqsədilə işlədilir. İşarə əvəzliliklərinin sayı və qrammatik forması isə həmin dillərin qrammatik quruluşunun tələbinə uyğun olaraq dəyişir. Müqayisə edilən dillərdə işarə əvəzliliklərinin hamısına xas olan xarakterik cəhət ondan ibarətdir ki, onlar məkan və zamanca proksimal və distal məna ifadə edir, cümlədə və mətnədə deyktik və anafirik funksiya icra edirlər.

Ədəbiyyat

1. Coventry K.R., Griffiths D., Hamilton C.J. (2014), Spatial demonstratives and perceptual space: Describing and remembering object location. *Cognitive psychology*, No.69, 46-70.
2. Diessel H. (2013), Is there a deictic frame of reference. *Space in Language and Linguistics: Geographical, interactional and cognitive perspectives*. Berlin: Walter de Gruyter, 687-692. P.Auer, V. Hilbert, A. Stucnenbrock, & B. Szmezsanyi (eds).
3. Duden B. (2005), *Die Grammatik*. Dudenverlag. Mannheim. Leipzig. Wien. Zürich, 1343.
4. Helbig G., Buscha J. (1996), *Deutsche Grammatik*. Langenscheidt Verlag Enzyklopadie. Leipzig. Berlin. München. Wien. Zürich. New York.
5. Huddleston R., Pullum G.K. (2002), *The Cambridge Grammar of the English Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Xəlilov B. (2016), *Azərbaycan dilinin morfolojiyası*, II hissə, Dərslik. Bakı, 352.
7. Jespersen O. (1924), *The Philosophy of Grammar*. London, 368.
8. Kazımov Q. (2010), *Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya*. Bakı: Elm və Təhsil, 399.
9. Küntay A., Özyürek A. (2006), Learning to use demonstratives in conversation: what do language specific strategies in Turkish reveal? *Vol.33, No.2*, 303-320.
10. Maugham W.S. (1985), *Theatre*. Moscow: Vyssaya Skola, 222.
11. Pullum G.K. (2002), *The Cambridge Grammar of the English Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 1449-1564.
12. Rotge, Wilfrid et Jean-Remi Lapaire. (2004), *Reussir le commentaire grammatical de textes*. Paris: Ellipses.
13. Seyidov Y. (2000), *Azərbaycan dilinin qrammatikası, Morfolojiya*. Bakı, 301.
14. Stirling L., Rodney H. (2005), *Deixis and Anaphora*. Cambridge: Cambridge University Press.
15. Tolstoy L. (2015), *Hacı Murad*, Bakı: Qanun nəşriyyatı, 191.

16. Авилова Н.С., Бондарко А.В., Брызгунова Е.А. (1980), Русская грамматика. Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. Moscow: Наука, 783.
17. Валгина Н.С., Розенталь Д.Э., Фомина М.И., Цапукевич В.В. (1996), Русский язык. Moscow: Высшая школа, 495.
18. Васильева Л. (1998), Кремлевские жены. Moscow: Атлантида, 606.
19. Васильева Н.М., Пицкова Л.М. (2016), Французкий язык. Теоретическая грамматика, морфология, синтаксис. Moscow: Юрайт, 466.
20. Гак В.Г. (2000), Теоретическая грамматика французского языка. Moscow: Издательство Добросвет, 831.
21. Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. (1969), Грамматико-лексическое поля в современном немецком языке. Moscow: Просвещение, 184.
22. Падучева Е.В. (2016). Указательные местоимения, Русская корпусная грамматика.
23. Падучева Е.В., Стойнова Н.М. (2001), Указательные местоимения тот и этот в составе временных показателей. Известия РАН. Серия литературы и языка. Т.76, No.4, 5-17.
24. Тымчук Е.В., Федорова М.А. (2015), Факторы, влияющие на выбор указательных местоимений в современном английском языке. Научные труды КубГТУ, No.3, 97-109.